

Narin Camii – Tire

Efendi, tarihçi Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi (Tire'de ölmüştür), Şeyh Seyyid Hüseyin, Şeyh İbrâhim Efendi ve Bozcaadalı Rum Papa Kostioğlu Nikola sayılabilir. Kendi adıyla anılan medresede müderrislik yapan İbn Melek Firişteoğlu burada doğmuş ve yaşamıştır. Ayrıca Tire'deki medresede pek çok âlim yetişmiştir. Şehir 28 Mayıs 1919'da Yunan işgaline uğradı ve 4 Eylül 1922'de kurtarıldı. Mübadelede Tire'den ayrılan Rumlar'ın yerine Makedonya'dan getirilen Türk nüfus yerleştirildi. Birçok tarihî eserin bulunduğu Tire'de özellikle Mehmed Bey Camii (1334), Yeşilimaret Camii (1441), Kazganoğlu Camii (1442), Ulucami, Yenicami, Paşa, İbn Melek Camii ve Türbesi sayılabilir. Cumhuriyet döneminde şehir kuzeye istasyon tarafına doğru genişledi ve Bahariye, Cumhuriyet, Dere, Dörtteylül, Dumlupınar, Ertuğrul, İstiklâl, Karacaali, Kurtuluş, Turan, Yeni, İhsaniye, İpekçi gibi mahalleler kuruldu. Bu mahallelerin oluşumunda merkeze yerleşen İbn Hatib, Kalamos, Işıklar, Turunç ve İpekçizâde gibi aşiretler de rol oynadı. Bu dönemde kırk iki olan mahalle sayısı 1926 il genel meclisinin kararıyla on altıya düşürüldü.

İdarî bakımdan 826'da (1423) Anadolu beylerbeyiliğine bağlı Aydın sancağının merkezi olan, XVII ve XVIII. yüzyıllarda mütesellim ve âyanların idaresine giren, 1839'da Tanzimat'ın ilânıyla bir süre muhassıl tarafından idare edilen, 1867'de vilâyet yapılan Aydın'ın İzmir sancağına bağlanan Tire, Cumhuriyet döneminde İzmir iline bağlı bir ilçe merkezi oldu. 1937'de

otuz dokuz köyden ve iki bucaktan oluşmaktaydı. Bunlardan Gökçen bucağı (Fota) 1914'te, Boğaziçi bucağı 1932'de kuruldu. Bugün Gökçen belde olup Tire'nin köy sayısı altmış üçe yükseldi. 2000 sayımında Tire'nin nüfusu 42.988, kazanın toplam nüfusu 78.658 idi. 2010 sayımına göre ilçe merkezinde 51.440 kişi kayıtlıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 3013, s. 28-53; BA, KK (Mevkûfat), nr. 2865, s. 28-50; BA, TD, nr. 8, s. 723-740; nr. 35M, s. 1-3; nr. 87, s. 105-122; nr. 148, s. 270-288; nr. 166, s. 371, 379, 383, 391; nr. 360, s. 210, 223; TK, TD, nr. 571, vr. 49^b-73^b; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 334; *Vakıfnâme-i Şehzâde-i Civânbaht Hazret-i Sultan Selim: II. Selim Vakfiyesi* (haz. Selahattin Yıldırım), İstanbul 2004, hazırlayanın girişi, s. 17, 26, 27; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619* (trc. H. D. Andreas-yan), İstanbul 1964, s. 19; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 86-91; Ch. Texier, *Küçük Asya* (trc. Ali Suad), İstanbul 1339, II, 255-256; Cuinet, III, 508; P. Wittek, *Menteşe Beyliği* (trc. Orhan Şaik Gökyay), Ankara 1986, s. 22, 39, 42, 43, 67, 88, 89; *Tarih ve Coğrafya Lugatı*, s. 266; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 111, 122; Faik Tokluoğlu, *Tire*, Tire 1964; Himmet Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 30-102, 111-116; A. Munis Armağan, *Belgelerle Beylikler Devrinde Tire*, İzmir 1983; a.mlf., *Tüm Yönleriyle Tire II*, Tire 1990; a.mlf., *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir 2003; Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci: 11.-15. yy*, İstanbul 1987, s. 121-125; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (trc. Neyyire Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, s. 35-36, 39-40; Mehmet Ali Demirbaş, "XVI. Yüzyılda Tire Vakıflarına Ait Notlar", *Türk Kültüründe Tire* (haz. Mehmet Şeker), Ankara 1994, s. 25-29; Tuncer Baykara, "Türk Şehircilik Geleneğinde Tire", a.e., s. 9-13; Ali Yardım, "Necip Paşa Kütüphanesi'nin Kültür Tarihimiz Açısından Önemi", a.e., s. 66; Besim Darkot – Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul 1995, s. 53-54; Besim Darkot, "Tire", *İA*, XII/1, s. 379-381; Mehmet Başaran, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tire*, İzmir 2000, s. 17, 18, 21, 24, 25, 31, 116, 117, vd.; Cahit Telci, "XV-XVI. Yüzyıllarda Tire Şehri", *Türk Kültüründe Tire II* (haz. Mehmet Şeker – Arzu Taşcan), Tire 2008, s. 21-40; Turan Gökçe, "XVIII. Yüzyıl Başlarında (1700-1718) Tire'nin Demografik Yapısı", a.e., s. 41-58; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1718; Fr. Babinger, "Tire", *EP²* (İng.), X, 538-539.

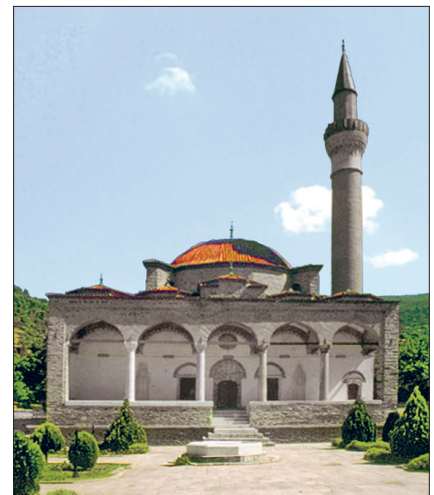
ZEKÂİ METE

□ MİMARİ. XV. yüzyıldan itibaren kalabalık nüfusu ve ticaret merkezi olması dolayısıyla ekonomik gücünün yanı sıra bayındır bir şehir ve aynı zamanda bir ilim merkezi durumundaki Tire'de Aydinoğulları ve Osmanlı dönemlerinden kalan çok sayıda yapı bulunmaktadır. 1671 yılında hacca giderken uğradığı Tire'yi "şehr-i muazzam" diye niteleyen Evliya Çelebi, burasını Manisa ile karşılaştırarak Tire yapı-

larının Manisa'ya oranla daha çok sayıda ve büyük boyutlarda olduğunu söyler. Onun aktardığına göre şehir 144 "mihrap"lıdır ve bunlardan otuz altısı büyük camidir. Ayrıca otuz medrese, imaretler, on üç hamam, yirmi yedi han, altmış sıbyan mektebi, 270 çeşme ve beş sebil bulunmaktadır (*Seyahatnâme*, IX, 162-165). Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yapıların büyük bir kısmı günümüze ulaşmamakla birlikte mevcut yapıların çokluğu dikkat çekicidir. Bunlardan Kâzırzâde (Câzıroğlu), Karakadı Mecdüddin, Rum Mehmed Paşa, Yavukluoğlu (Yoğurtluoğlu) ve Molla Arap külliyesi; Hafsa Hatun, Doğan Bey, Mehmed Bey, Gucur (Kucur), Leyse, Ulucami (bk. ULUCAMİ [Tire]) Kara Hasan, Hüsâmeddin, Kara Hayreddin, Süratlı Mehmed Paşa, Gazazhâne, Tahtakale, Narin, Kazanoğlu, Molla Mehmed Çelebi, Fıdıloğlu, Lutfi Paşa, Şeyh, Yalınayak, Hamza Ağa, Hacı Mehmed Ali Ağa, Alaybey camileri; mevlîhâne özelliği de olan Yeşilimaret'le mimari özelliğe sahip Çanakçı, Neslihan, Dârülhadis mescidlerinin adları sayılabilir.

Tire, mektep ve medreseleri yanında buralarda ders veren ilim adamlarıyla da ünlüdür. Aydinoğlu Mehmed Bey tarafından kurulan ve Tire'de tesis edilen ilk medrese kabul edilen, Riefstahl'ın ahşap olduğunu söylediği yapı (*Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, s. 27), burada uzun yıllar tedrisatta bulunan Tireli fakih İbn Melek'ten dolayı onun adıyla veya lakabı olan Firişteoğlu ismiyle anılmıştır. Yine aynı döneme ait Orta Medrese harabe

Yavukluoğlu Camii – Tire

Terziler
Hamamı –
Tire

halindedir. Tire'de Karakadı Mevdüddin, Yavukluoğlu, Derviş Gazi, Kâzîrâde, Küçük Hâfız ve Mûsâ Bey (Büyük Zincirli) medreseleri günümüze ulaşmıştır. Bunlardan bir kısmı restore edilmiş, diğerleri ise harap durumdadır. Yıkılarak ortadan kalkmış medreseler arasında Hoca Kemal, İbn Habîb (Yassıyol), Sûratlı Mehmed Paşa, Osman Ağa, Kazanoğlu, Hafsa Hatun, Şeyh Muslihuddin İsmâil Efendi ve Kara Hayreddin medreselerinin adları sayılabilir. Medreselerde bulunan çok sayıda kitap da kaybolmuştur. Bunlardan sadece Kadızâde Medresesi'ndeki kitaplar Necip Paşa Kütüphanesi'nde mevcuttur.

Tire'deki türbeler bir külliye içindedir ve ya müstakil yapılardır. Bunlar kübik ya da çokgen kenarlıdır ve Rum Mehmed Paşa Türbesi baldaken planıyla diğerlerinden farklı bir örnektir (bk. RUM MEHMED PAŞA CAMİİ ve TÜRBESİ). Süleyman Şah Türbesi, Çağaloğlu Ali Paşa Türbesi, Yedi Kardeşler (Sır Hatunlar) Türbesi, Hoca Alâeddin (Alamadan Dede) Türbesi, Yağlıoğlu Türbesi, Karakadı Mevdüddin Türbesi, Ali Baba Türbesi, İshâ Baba Türbesi (anonim türbe), Hacı Fakih Türbesi, Molla Mehmed Çelebi Türbesi, Alihan Baba Türbesi günümüze ulaşan mezar yapılarıdır. İbn Melek Türbesi üstü açık olarak son yıllarda yenilenmiştir. Tire'de önceleri İbn Melek adına küçük bir kütüphane vardı. II. Mahmud devrinde şehre Mehmed Necip Paşa tarafından daha büyük bir kütüphane yapılmıştır. Mimari ayrıntılarında barok üslûbunun kuvvetli şekilde belli olduğu yapı, sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülü kare planlı kapalı bölümle girişinin ön kısmındaki üç kubbeli revaktan oluşmaktadır (bk. NECİP PAŞA KÜTÜPHANESİ).

Beylikler döneminden itibaren başlayan ticarî canlılık ve ekonomik büyümeyle çok sayıda han ve bedesten, arasta ve dükkânın inşa edildiği görülür. Bu hanlardan en önemlileri Lutfi Paşa, Rüstern Paşa, Karakadı Mevdüddin, Çöplüce, Mardinli, Destimal ve Frenk hanlarıdır. XVI. yüzyılın mimari özelliklerini taşıyan ve çarşının çe-

kirdeğini teşkil eden bedesten, üç kalın pâyve ve yan duvarlar arasına atılmış geniş kemerlerin taşıdığı sekiz kubbeye sahiptir. Arastanın içindeki dükkânların yanı sıra çok sayıda dükkân değişik camilerin akarı durumundaydı. Bu dükkânların bir kısmı fevkanî camilerin alt katını oluşturuyordu (Tahtakale ve Hüsameddin camilerinde olduğu gibi). Şehirde yalnızca Kadızâde Külliyesi'nin 110 dükkânının bulunması bu konuda fikir vermesi açısından dikkat çekici bir örnektir.

Tire'de bir kısmı harabe halinde (Hafsa Hatun, Karagazi / Karakadı Mevdüddin, Yeniciköy, Molla Arap, Hekim ve Şeyh hamamları), bir kısmı bakımsız, yarı yıkık durumda depo gibi amaçlarla kullanılan hamamların (Yalınayak, Çanakçı, Tahtakale, Mehmed Ağa ve Sultan hamamları) yanı sıra eski kaynaklarda adı geçen Abdüsselâm Efendi, Kalamos, Nâzır, Mısırlı hamamları ile Yavukluoğlu, Sûratlı Mehmed Paşa ve Alihan Baba külliyelerine ait hamamların bulunduğu bilinmektedir. İşlevlerini sürdürmekte olan hamamlar ise her ikisi de çifte hamam olan Yeni mahalledeki Terziler Hamamı ile Ertuğrul mahallesindeki, Lutfi Paşa Külliyesi'nin bir parçası olan Eskiye Hamamı'dır. Tire'deki hamamlar XIV- XVII. yüzyıllar arasına aittir ve klasik Türk hamam mimarisi içinde yapısal hususiyetleriyle ön plana çıkan örnekleri vardır. Bunların arasında çarşı hamamı niteliğindeki Eskiye Hamamı ile (XVI. yüzyıl ortaları) Yalınayak Hamamı'nın (XVI. yüzyıl) diğerlerine oranla daha

büyük boyutlarda klasik Osmanlı devri mimari özelliklerini taşıyan örnekler olduğu görülmektedir.

Suyu bol bir yerleşim yeri olan Tire'de çok sayıda çeşme bulunmaktadır. Yeğen Mehmed Ağa Meydan Çeşmesi anıtsal yapıyla önemlidir. Lutfi Paşa ve Kesercizâde Mehmed Ağa'nın vakfettiği çeşmelerin yanı sıra Leyse Çelebi, Hafsa Hatun, Hüseyin Ağa, Mısırlı çeşmeleri şehrin diğer çeşmelerinden sadece birkaçıdır. Ortadan kalkan çeşmelerden az bir kısmının ayna taşı veya kitâbesi Tire Müzesi'nde korunmaktadır. Lutfi Paşa, Hocaâde İbrâhim Efendi, Kırızâde Mehmed Ağa, Hüseyin Ağa, Keskin Hacı Mustafa, Karapınarî Süleyman Ağa sebilleri Tire'deki hayrat su tesisleri içinde zikredilmesi gereken örneklerdir. İlçedeki eski mezarlık ve hazirelerin önemli bir kısmı ve bunların içindeki değerli mezar taşları yok olmuştur. Genellikle bakımsız durumdaki cami hazirelerinde mevcut mezar taşları dışında bazı mezar taşları Tire Müzesi'ndedir ve üzerlerinde cami tasvirlerinin bulunduğu örnekler dikkat çekicidir. Bir kısmında bitkisel veya geometrik desenler olan kalem işi süsleme ve revzenli pencereleri bulunan tarihî Tire evleri, Batı Anadolu karakteristik Türk konutlarının mimari özelliklerini taşıyan sivil mimari yapılarıdır (Bayraktar Ağa Konağı, Afyonlu Sâmî Evi, Hatatlar Evi gibi).

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 162-165; R. M. Riefstahl, *Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi* (trc. Cezmi Tahir Berklin), İstanbul 1941, s. 26-28, rs. 48-58; Doğan Kuban, *Anadolu Gezilerinden İzlenimler, Bir Batı Anadolu Gezisi, Şubat 1962*, İstanbul 1962; İnci Aslanoğlu, *Tire'de Camiler ve Üç Mescit*, Ankara 1978; a.mlf., "Tire Beylik Dönemi Camileri", *Türk Kültüründe Tire* (haz. Mehmet Şeker), Ankara 1994, s. 89-96; a.mlf., "Tire'de Üç Cami", *VD*, VIII (1969), s. 161-170; Gül Tunçel, *Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Ankara 1989; Hakkı Önkale, *Tire Türbeleri*, Ankara 1991; a.mlf., "Türk Türbe Mimarisinde Tire Türbelerinin Yeri", *Türk Kültüründe Tire*, s. 113-118; Necmi Ülker, "Tire

Yalınayak
Hamamı –
Tire

re'de Osmanlı Dönemi Türk Kitabeleri", a.e., s. 97-112; Mükerrrem Kürüm, "Tire Evleri", a.e., s. 139- 148; Canan Çakmak, *Tire Hamamları*, Ankara 2002; A. Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir 2003; Halim Baki Kunter, "Tire Minareleri", *Arkitekt*, VI/12, İstanbul 1936, s. 337-339; İlhan Akçay, "Tire'de Fatih Devrine Ait Eserler", *TY*, sy. 314 (1965), s. 34-36; Tülay Ergil, "Yeşil İmaret Camii Tire", *Arkitekt*, XXXVIII/335 (1969), s. 120-121, 124.

ENİS KARAKAYA

TİREBOLU

Giresun iline bağlı ilçe merkezi,
tarihî bir kasaba.

Tirebolu
Kalesi –
Giresun

Deniz kıyısındaki eğimli bir arazide iki küçük koyu çevreleyen üç yüksek burun üzerinde yer alır. Sahil kesimindeki dar düzlük hemen kuzeydoğusunda Harşit deltasına doğru genişlemekte ve bugünkü yerleşim alanı bu yönde gelişmektedir. Ne zaman kurulduğu kesin şekilde bilinmeyen, kale-şehir olarak gelişme gösteren Tirebolu, adını "üç şehir" anlamına gelen Tripolis'ten alır. Bunun bir görüşe göre İskhopolis (Tirebolu [?]), Argyria (Halkova) ve Pli-kokaleia (Görelle) şehir halkının toplanmasından, diğer bir görüşe göre de hepsi XIII. yüzyılda inşa edilen, Trabzon imparatorunun adını taşıyan St. Jean (Merkez / Tirebolu), Türkmen akınlarına karşı güçlendirilen ve genişletilen Petroma / Taşkale (Bedroma / Bedreme), Yağlıdere vadisini gözetleme ve kontrol amacıyla kurulan Holy Anthony / Aziz Antonyus (Anduz / Andoz) adlarında üç kaleden dolayı ortaya çıktığı söylenir. Seyyah Bijişkyan, Tripoli adını şehri üç kısma ayıran Kurucakale, St. Jean ve Bedroma kalelerine dayandırır. Bununla beraber kaleler birbirinden uzakta olduğundan kasabanın adının bunlara dayandırılması hatalıdır. Tirebolu'ya bu adın günümüzde yerleşim alanını kapsayan, yan yana üç çıkıntı yahut burun üzerindeki Kurucakale, Merkez kale ve Çürükkale sebebiyle verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Şehrin adı, başında bulunduğu Yunan askerleriyle birlikte milattan önce 400'de yöreye gelen Ksenofon'un *Anabasis*'inde yer almaz. Strabon'un (ö. 21) Kytoros'tan (Ordu) sonra Kerasus'a (Giresun) gidilirken harabelerini andığı, yeri kesin olarak tayin edilemeyen İskhopolis / İskopoli şehrinin Tirebolu'ya tekabül ettiği ileri sürülür. Fakat bu bilginin doğru olmama ihtimali yüksektir. Tripolis adına ilk defa I. yüzyılda Pliny'in eserinde rastlanması bu

ranın kuruluş tarihinin milattan önce I. asra ancak indiğine işaret eder. Pliny, Tirebolu Kalesi ile (Tripolis Castellum) Tripolis çayı (Tripolis fluvius) diye anılan Harşit çayından bahsetmiştir. Arrien (ö. 176), idarecilik yaptığı bölgeden Roma İmparatoru Trajan'a yazdığı mektupta Tirebolu'nun adını zikreder. Muhtemelen buradaki küçük liman hemen yakınındaki gümüş ve bakır madenlerinin taşınması işi için kullanılmış, burayı ve Harşit vadisinden gelen yolu korumak üzere tesis edilen kaleler vesilesiyle Tirebolu kasabası ortaya çıkmıştır.

1071'den sonra Türk fetihleri sırasında Trabzon gibi Tirebolu'nun da Selçuklu hakimiyetine girdiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Tirebolu, Haçlı ordularının İstanbul'u işgalinin (1204) ardından Trabzon'a kaçan Aleksios'un kurduğu imparatorluğun sınırları içinde kaldı. Tarihçi Panaretos'a göre Harşit vadisinden inen Türkmen boylarının, özellikle Çepniler'in Rumlar'la yaptığı mücadeleye sahne oldu ve ilk defa 1380'de Türkmenler buraya kadar geldi. Hacı Emîr Bey'in oğlu Süleyman Bey'in 1397'de Giresun şehrini kuşatıp almasıyla da iki devlet arasında sınır teşkil etti. Fâtih Sultan Mehmed Trabzon'u fethinin ardından (1461) kıyıyı takip ederek geri dönerken Tirebolu'yu teslim aldı. Tahrir kayıtlarından anlaşıldığına göre Osmanlılar'dan önce şehrin art bölgesi ve etrafı Çepniler, Halaçlı, Alayuntlu, Eymür, Üregür gibi Türkmen boylarıyla iskân edilmişti.

Tirebolu, Osmanlı idaresi altında bir liman şehri olarak gelişme gösterdi. Bu dönem boyunca zaman zaman bazı önemli hadiseler meydana geldi. 1624'te Kazaklar tarafından yağmalandı. XVIII. yüzyılın ikinci yarısına doğru âyanların mücadelesine sahne oldu. 1811'de Kelaloğulları'nın

idaresindeydi. XIX. yüzyılın ilk çeyreğindeki Tuzcuoğulları isyanı Tirebolu'nun da içinde bulunduğu bölgeyi etkiledi. II. Mahmud'un gönderdiği iki fırkateyn ile bir korvet Tirebolu'ya gelerek yeniden kontrolü sağladı (26 Ekim 1816). Özellikle Kelaloğulları ile Kethüdâzâdeler arasında Tirebolu'nun kontrolü için yoğun bir mücadele cereyan etti. Tanzimat döneminde bu mücadelelere son verildi. I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında önemli olaylar yaşandı. İşgale uğramamasına rağmen Ruslar'ın Harşit çayına kadar ilerlemesi kasabada büyük bir endişeye yol açtı, cepheye yakınlığı sebebiyle halk zorunlu göçe tâbi tutuldu; yoğun Rus bombardımanından büyük hasar gördü. Ruslar'ın 12 Şubat 1918'den itibaren çekilmesinden sonra yörede Pontus Devleti'ni kurmaya yönelik hareketler, Rum çetelerinin faaliyetleri ve bunlara karşı direniş başladı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine (15 Mayıs 1919) Tirebolulular 19 Mayıs 1919'da bir miting düzenleyerek işgali protesto ettiler. Giresun Askerlik Şubesi başkanı, Türk dili ve kültürü hakkında yazıları olan Tirebolulu Hüseyin Avni (Alparslan) Bey, müftü Küçükzâde Ahmed Necmeddin Efendi, Muhafaza-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti reisi Domaçoğlu Hasan Ağa, Kuvâ-yı Milliye reisi Naibzâde Osman Efendi gibi şahsiyetler bu mücadelede önemli rol oynadılar.

Trabzon İmparatorluğu devrinde asillerin mücadelesi sırasında bir askerî üs olan ve hükümdarların ikamet ve sayfiye yeri olarak seçmelerinden dolayı şöhret kazanan Tirebolu'yu 10 Nisan 1404'te gören Katalan elçisi Clavijo burayı büyük bir şehir diye niteler ve Trabzon İmparatorluğu'na tâbi ilk yer olduğunu belirtir. Kasabanın fizikî durumuyla ilgili ilk bilgiler ise 1486 tarihli tahrir kayıtlarında yer alır. Buna göre kasabada dört nefer kale görevlisi müs-